

บทที่ ๕

การปรับใช้คำสอนเรื่องภพในการแก้ปัญหาชีวิตระดับปัจเจกและระดับสังคม

ในบทที่ผ่านมา การตีความคำสอนเรื่องภพที่เน้นการนำมาใช้ประโยชน์กับชีวิตในชาติปัจจุบันชี้ว่า ภพไม่ว่าจะเป็นนรกหรือสวรรค์ เป็นต้นสามารถสัมผัสด้วยสภาพชีวิตที่เป็นอยู่นี้ ภพ หรือภาวะชีวิตที่ดีหรือไม่ดีในปัจจุบันจึงเป็นสิ่งสำคัญมากกว่าภพที่ดีหรือไม่ดีในชีวิตหลังความตาย แนวคิดแบบมุ่งชีวิตที่ดีในชาตินี้ตั้งอยู่บนฐานการตีความภพแบบชาติปัจจุบันผ่านการวิเคราะห์กระบวนการเชิงเหตุปัจจัยที่เกิดขึ้นกับชีวิตนั้นเป็นประโยชน์ต่อการกำหนดรู้ความทุกข์และการหาวิธีการเพื่อการแก้ปัญหา^๑ ซึ่งวิธีการกำหนดปัญหาเพื่อหาแนวทางแก้ไขนั้นใช้กับสถานการณ์ หรือสภาพของความทุกข์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน การกำหนดปัญหาเพื่อหาวิธีแก้เป็นกระบวนการพัฒนาชีวิตที่ไม่ดีไปสู่ชีวิตที่ดีในทุกๆ ด้าน การชี้ให้เห็นภาวะชีวิตที่ไม่ดีสามารถปรับปรุงพัฒนาให้เป็นชีวิตที่ดีมาจากรากฐานคิดว่าภพภูมิมนุษย์เป็นภพภูมิแห่งการพัฒนา^๒ เมื่อพิจารณาประโยชน์ของการตีความภพให้เป็นเรื่องของสภาพชีวิตในชาติปัจจุบัน การเน้นภพปัจจุบันของมนุษย์ในฐานะที่เป็นภพภูมิสำหรับฝึกฝนพัฒนานับว่าแนวคิดที่น่าสนใจยิ่ง การนำแนวคิดเรื่องภพมาปรับใช้ในการแก้ปัญหาความทุกข์นั้นมุ่งเน้นการชี้ให้เห็นปัญหาเพื่อทำความเข้าใจชีวิตของปัจเจกและสภาพแวดล้อมทางสังคมซึ่งเป็นสิ่งที่สามารถเปลี่ยนได้ตามกระบวนการเชิงเหตุปัจจัย ความเข้าใจภพ หรือภาวะชีวิตตามแนวคิดดังกล่าวจะทำให้เกิดความตระหนักรู้และใส่ใจกับปัญหาความทุกข์ของชีวิตที่กำลังเผชิญอยู่ ซึ่งจะช่วยให้มองเห็นความจริงว่า ปัญหาความทุกข์นั้นสามารถแก้ไขได้ตามแนวทางเชิงเหตุปัจจัย มนุษย์สามารถเข้าถึงความสุขจากความเป็นอยู่ที่ดีได้ในปัจจุบันโดยจัดการกับสาเหตุของความทุกข์ การสร้างเหตุปัจจัยเพื่อชีวิตที่ดีในปัจจุบันดังกล่าวนี้นี้ไม่ได้เน้นประโยชน์สุขในเชิงวัตถุเท่านั้น หากแต่มุ่งเน้นการให้คุณค่าและความหมายแก่การมีชีวิตที่ดีงามทั้งในเชิงกายภาพและในเชิงศีลธรรมภายในจิตใจของปัจเจกบุคคลและของสังคมทั้งหมดด้วย

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะได้นำประเด็นนี้มาพิจารณาเพื่อหาคำตอบต่อไปว่า การตีความแบบที่เน้นภาวะชีวิตปัจจุบันสามารถนำมาปรับใช้ในการแก้ปัญหาชีวิตระดับปัจเจกและระดับสังคมอย่างไร

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๑๓๘.

^๒ ประเวศ วะสี, วิถีมนุษย์ในศตวรรษที่ ๒๑, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สวนเงินมีมา, ๒๕๕๐), หน้า ๓๑-๓๔.

๕.๑ แนวพิจารณาปัญหาระดับปัจเจกและระดับตามหลักปฏิจจสมุปบาท

ในการพิจารณาปัญหาระดับปัจเจก ผู้วิจัยได้เสนอการตีความปฏิจจสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันในทัศนะของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาเถรวาทกระแสหลัก โดนเน้นการนิยามความหมายของปัจจัย ๑๒ อย่างในปฏิจจสมุปบาทเพื่อนำมาใช้เป็นกรอบในการตีความการเกิดความทุกข์ หรือ ปัญหาที่เกิดขึ้นภายในช่วงชีวิตในชาติปัจจุบันของปัจเจก แต่ตามคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทที่ปรากฏในพระสูตร การเกิดขึ้นของความทุกข์ระดับปัจเจกนั้นอยู่ภายในกระแสของกระบวนการเชิงเหตุปัจจัย แต่คำสอนนี้ก็ได้จำกัดอยู่ความทุกข์ของชีวิตระดับปัจเจกเท่านั้น แต่ยังไม่เปิดทางให้ทำพิจารณาเพื่อทำความเข้าใจเรื่องความทุกข์หรือปัญหาในระดับสังคมได้ด้วย ผู้วิจัยจะใช้อรรถาธิบายคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันมาเป็นแนวทางในการชี้ให้เห็นความทุกข์หรือปัญหาในระดับปัจเจกและระดับสังคม ดังนี้

๕.๑.๑ แนวพิจารณาปัญหาระดับปัจเจก

คำว่า “ปัญหาระดับปัจเจก” นี้ ผู้วิจัยใช้หมายถึง ความทุกข์ หรือ ปัญหาที่เกิดขึ้นในชีวิตของมนุษย์แต่ละคนซึ่งจะเห็นได้ชัดเจนว่า คำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทเป็นคำสอนที่แสดงให้เห็นการเกิดขึ้นของความทุกข์ในชีวิตของมนุษย์อันประกอบขึ้นจากขั้น ๕ ในการทำความเข้าใจความทุกข์ระดับปัจเจก มีประเด็นเนื้อหาที่สำคัญ ดังนี้

ในการกำหนดปัญหาระดับปัจเจก การบวนการเกิดทุกข์ระดับปัจเจกสามารถทำความเข้าใจได้อย่างชัดเจนในพระสูตรทั่วไปที่มีเนื้อหาเกี่ยวปฏิจจสมุปบาท โดยแสดงให้เห็นกระบวนการของทุกข์ระดับปัจเจกได้ ดังนี้

อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → ฌายตนะ → ผัสสะ
เวทนา → ตัณหา → อุปาทาน → ภพ → ชาติ → ชราพยาธิมรณโสภปริเทวทุกขโทมนัส
อุปายาส^๓

การตีความกระบวนการเกิดความทุกข์ผ่านคำสอนปฏิจจสมุปบาททำให้เห็นกระบวนการเกิดขึ้นของความทุกข์ระดับปัจเจกได้อย่างชัดเจน หากกล่าวตามการเกิดของทุกข์เชิงกระบวนการนี้ ภาวะของความเป็นมนุษย์ของแต่ละคนอยู่ภายในกระแสของความเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และความเสื่อมสลายไปตามกระบวนการเชิงเหตุปัจจัย ตามกระบวนการนี้ มนุษย์ต้องเผชิญกับความแก่ ความเจ็บ ความตาย เป็นต้นแต่เพียงลำพังโดยแยกขาดจากความแก่ เจ็บตาย ตายของมนุษย์คนอื่น ๆ ความจริงตามกระบวนการนี้แสดงให้เห็นว่า การอยู่ในภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่งภายในกระแสกระบวนการเชิงเหตุปัจจัยทำให้เราต้องเผชิญความทุกข์ หมายความว่า ตามการตีความปฏิจจสมุปบาทแบบชาติ

^๓ วิมหา (ไทย) ๔/๑-๒/๑-๖, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๑-๒.

ปัจจุบัน เมื่อเกิดเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง กระบวนปัจจัยของกิเลส คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ทำให้มนุษย์อยู่ในภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยความรู้สึกรู้สึกของอัตตาทว่า “ตัวเรา ของเรา” หรือ “ตัวกู ของกู” เช่น เราชอบ เราไม่พอใจ เราเป็นผู้ถูกกระทำ การอยู่ในภาวะชีวิตดังกล่าวนี้ทำให้มนุษย์อยู่ในสภาพที่พร้อมที่จะเป็นทุกข์ได้อย่างเต็มที่ กล่าวไว้ในทางกายภาพ มนุษย์ทุกคนที่เกิดมาจะต้องตาย ความเกิดและความตายนั้นเป็นลักษณะร่วมกันของมนุษย์ทุกคน ชีวิตที่อยู่ในกระแสของความทุกข์ ตามการตีความนี้แสดงให้เห็นความเกิดและความตายนั้นเป็นเรื่องเฉพาะของมนุษย์แต่ละคน ไม่ใช่แสดงการเกิดและการตายของสังคม ส่วนในทางจิตใจ ความทุกข์ของชีวิตที่เกิดขึ้นภายในจิตใจในรูปแบบต่างๆ เช่น ความผิดหวัง ความคับแค้นใจนั้นก็มีลักษณะของความทุกข์ หรือ ปัญหาในระดับปัจเจกเพราะแต่มนุษย์แต่ละคนรับรู้ความทุกข์นั้นด้วยตัวเอง ด้วยการพิจารณาความทุกข์ในแง่มุมเหล่านี้ พระพุทธศาสนาจึงเสนอว่า ความทุกข์จึงมีอยู่ ๒ ชนิด คือ ๑) ความทุกข์ทางกาย เรียกว่า กายิกทุกข์ ๒) ความทุกข์ทางจิตใจ เรียกว่า เจตสิกทุกข์^๔ น่าสังเกตว่า แม้จะมีการแบ่งความทุกข์ออกเป็นความทุกข์ทางกายและความทุกข์ทางใจ แต่เราจะเห็นว่า ความทุกข์ที่เกิดทางกายนั้นก็มีผลเกี่ยวเนื่องไปถึงจิตด้วย

เมื่อพิจารณาความทุกข์นั้นในรายละเอียด เราจะพบว่า ความทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจนั้นสามารถจัดแบ่งออกเป็นความทุกข์ ๒ ประเภท คือ ๑) ความทุกข์ที่แก้ไขได้ ๓) ความทุกข์ที่แก้ไขไม่ได้ ความทุกข์ที่เกิดจากความแก่ เจ็บ ตายในทางกายภาพนี้ของมนุษย์แต่ละคนนี้จัดเป็นความทุกข์หรือปัญหาประเภทที่ไม่สามารถแก้ไขได้ แต่ความทุกข์ หรือ ปัญหา เช่น ความผิดหวัง ความยากจน จัดอยู่ในความทุกข์ประเภทที่สามารถแก้ไขได้ สิ่งที่น่าสังเกตก็คือ ความทุกข์ทั้งหมดนั้นเกิดขึ้นภายในกระบวนการเชิงเหตุปัจจัย กล่าวคือ เราสามารถนำการตีความปฏิจจสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันไปอธิบายการเกิดความทุกข์เหล่านี้ได้ทั้งสิ้น

ความหลากหลายของภพ หรือภาวะชีวิตอันเป็นฐานรองรับความทุกข์ระดับปัจเจกสามารถทำความเข้าใจผ่านตัวอย่าง เช่น นาย ก. เวลาอยู่บ้านมีหน้าที่เป็นพ่อ และเป็นสามี เวลาอยู่ที่ทำงานมีหน้าเป็นนายกอบต. เวลาอยู่ในวงสนทนากับคนอื่นๆ นาย ก. ถูกเรียกว่า เพื่อน บ้าง พี่บ้าง หน้าบ้าง เป็นต้น หน้าที หรือ ชื่อเรียกต่างๆ ของนาย ก. นั้น ไม่ได้บ่งชี้ว่า นาย ก. มีหลายคน แต่ชื่อเหล่านั้นเป็นเพียงคำเรียกหน้าที่ๆ หลากหลายของบุคคลๆ คนเดียวกัน หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ความเป็นนาย ก. ความเป็นพ่อ ความเป็นสามี เป็นต้นนั้นจัดเป็นภพ หรือ สภาพชีวิตอันหลากหลายของคนเดียวกัน คือ นาย ก.

การตีความปฏิจจสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันเน้นแสดงให้เห็นความเป็นไปของชาติภพที่เกิดขึ้นภายในจิตในรูปแบบและสถานการณ์ต่างๆ ในระหว่างการใช้ชีวิตประจำวัน ภพชาติจากการ

^๔ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๙๕/๓๔๒, ส.ม. ๑๙/๑๖๖๖๔/๕๒๘.

ตีความลักษณะนี้มีความชัดเจนว่าเป็นภพชาติภายในระบบความคิดที่เกิดจากการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกแล้วคิดปรุงแต่งด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ความปรากฏขึ้นของความทุกข์บ้าง ความทุกข์บ้างจากการรับกระทบของอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกนี้ถือว่าเป็นการเกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์ของภพหนึ่งชาติหนึ่งในทัศนะของท่านพุทธทาสดังที่ได้เสนอมานี้แล้ว ซึ่งจะสังเกตเห็นได้ว่า การที่คนเราปรากฏตัวขึ้นในโลกโดยมีความรู้สึก “เรามีนั้น เราเป็นนี่” นั้นสามารถก่อให้เกิดชาติภพตามหน้าที่ต่างๆ ที่เราเข้าไปเกี่ยวข้อง สมมติว่า เมื่ออยู่บ้าน ชาติภพของเราคือ พ่อ และสามี เมื่อเราอยู่ที่ทำงาน ชาติภพของเราเป็นนาย ก อบต. เมื่อเราอยู่ในสถานที่ต่างๆ ชาติภพของเรา ก็เปลี่ยนไปตามเวลาและสถานที่นั้นๆ การปรากฏในภพชาติต่างๆ ของคนเราตามการตีความของท่านพุทธทาสนี้ไม่ได้หมายความว่า เราเป็นหลายคน แต่สภาพของภพชาติที่เป็นช่วงเวลานั้นเป็นเพียงอาการปรากฏขึ้นของชาติภพย่อยๆ ของบุคคลคนเดียวกัน แต่ชาติภพเหล่านี้สามารถทำให้เราเป็นทุกข์ได้ทั้งสิ้น เมื่อภพชาติแต่ละช่วงนั้นถูกกระทบ เช่น เรามีปัญหากับภรรยา เรามีปัญหากับลูกน้อง หรือเราถูกกล่าวหาว่าโกงเงินบริษัท หรือเพื่อนที่เราคบหากันมานานต้องถึงแก่ชีวิตเพราะโรคร้าย เป็นต้น การที่เรารู้สึกเพราะเรามีความรู้สึกว่า “เรามี เราเป็น” ซึ่งเป็นพื้นฐานของ “ชาติภพ” ตามการความแนวคิดเรื่องภพแบบชาติปัจจุบัน

เราจะเห็นว่า การตีความแบบชาติปัจจุบันนี้วางอยู่บนความรู้สึกว่า “เรามี เราเป็น” ซึ่งเป็นอาการที่เกิดจากอวิชชา ตัณหา อุปาทานทั้งสิ้น ชาติภพที่เน้นปัจจุบันจึงอยู่ที่การตอบสนองการมีชีวิตที่ดีในภพชาติปัจจุบัน สิ่งที่น่าไปสู่การปรากฏขึ้นของภพชาติเกี่ยวข้องกับการยึดถือด้วยความรู้สึกว่า “เรามี เราเป็น” แต่ภายในกระบวนการแห่งปฏิจกสมุปบาทนั้นเป็นกระบวนการที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นของปัจจัยทั้งหลายโดยไม่มีสิ่งเรียกว่า “อิตตา”

๕.๑.๒ แนวพิจารณาปัญหาในระดับสังคม

คำว่า “ปัญหาในระดับสังคม” นี้ ผู้วิจัยใช้หมายถึง ความทุกข์ หรือปัญหาที่เกิดขึ้นในชีวิตของมนุษย์แต่ละคนและส่งผลกระทบต่อสังคมในวงกว้าง ในพระสูตรตามที่ได้เสนอมานี้แล้ว เราได้พบแนวการอธิบายความหมายของปัจจัยในปฏิจกสมุปบาทบางอย่างที่เปิดทางไปสู่การทำความเข้าใจปัญหาในระดับสังคม ในการทำความเข้าใจความทุกข์ระดับสังคม มีประเด็นเนื้อหาที่สำคัญ ดังนี้

การอธิบายปฏิจกสมุปบาทเชิงสังคมไม่ได้แยกขาดจากปฏิจกสมุปบาทที่เกิดขึ้นภายในจิตใจของบุคคล หากแต่เป็นกระบวนการที่เชื่อมต่อระหว่างความเป็นไปภายในจิตใจของบุคคลกับความเป็นไปภายนอกเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ชี้ให้เห็นที่มาของปัญหา ความทุกข์และความชั่วร้ายต่างๆ ในทางสังคมซึ่งเกิดจากกิเลสของบุคคล^๕ ดังได้เสนอมานี้แล้วตามพุทธพจน์ในมหา

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๑๓๘.

นิทานสูตร ปัญหาของสังคมไม่ว่าจะเป็นการทะเลาะ แกร่งแย่ง การวิวาทเกิดจากความต้องการของบุคคลระดับปัจเจกซึ่งสามารถแสดงความเชื่อมโยงของปัญหาระดับปัจเจกที่ขยายกลายเป็นปัญหาระดับสังคมได้ดังนี้

เพราะอาศัยเวทนาจึงมีตัณหา (ความอยาก) อาศัยตัณหาจึงมีปริเยสนา (การแสวงหา) อาศัยปริเยสนาจึงมีลาภะ (การได้มา) อาศัยลาภะจึงมีวินิจฉัย (การกะกำหนด) อาศัยวินิจฉัยจึงมีฉันทราคะ (ความชอบชดติดพัน) อาศัยฉันทราคะจึงมีอหังสาณะ (ความหมกมุ่นฝังใจ) อาศัยอหังสาณะจึงมีปริคคหะ (การยึดถือครองครอง) อาศัยปริคคหะจึงมีมัจฉริยะ (ความตระหนี่) อาศัยมัจฉริยะจึงมีอารักขะ (ความหวงกั้น) การอารักขะทำให้ต้องมีการถือไม้ ถือมีด ทะเลาะ แกร่งแย่ง วิวาทะ การด่า การส่อเสียด มุสาวาท และเกิดบาปอกุศลธรรมเป็นอเนกประการ^๖

น่าสังเกตว่า ในพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าได้แสดงปัญหาระดับสังคม คือ การทะเลาะ แกร่งแย่ง วิวาทะ โดยเริ่มจากตัณหาระดับปัจเจก ซึ่งแสดงกระบวนการเกิดทุกข์ระดับสังคม ดังนี้

เวทนา → ตัณหา → ปริเยสนา → ลาภะ → วินิจฉัย → ฉันทราคะ
อหังสาณะ → ปริคคหะ → มัจฉริยะ → อารักขะ → การถือไม้ ถือมีด ทะเลาะ
แกร่งแย่ง วิวาทะ การด่า การส่อเสียด มุสาวาท และเกิดบาปอกุศลธรรมเป็นอเนกประการ^๗

กระบวนการเกิดทุกข์เชิงสังคมข้างบนนี้จะเห็นว่า ปัญหาระดับปัจเจกที่เนื่องมาจากเวทนานำไปสู่ปัญหาระดับสังคม การตรัสเน้นย้ำของพระพุทธองค์ที่ว่า เพราะอารักขะเป็นเหตุ บาปอกุศลธรรมเป็นอเนก ย่อมเกิดขึ้นจากการถือท่อนไม้ การถือค้อน การทะเลาะ การแกร่งแย่ง การวิวาท การพูดขึ้นเสียงว่า ‘มึง มึง’ การพูดส่อเสียด และการพูดเท็จ^๘ แสดงให้เห็นความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงชัดเจนว่า อารักขะ ความหวงกั้นในระดับปัจเจกซึ่งเป็นหน่วยย่อยของสังคมก็สามารถนำไปสู่ปัญหาความชั่วร้ายในสังคมได้ เมื่อเราขยายกรอบแนวคิดนี้จากอารักขะ (ความหวงกั้น) ของปัจเจกบุคคลไปสู่อารักขะของสังคมเราจะเห็นปัญหาความวุ่นวายระดับสังคมได้ชัดเจนขึ้น พระพุทธองค์ทรงชี้ให้พิจารณาสืบสาวถึงสาเหตุให้เกิดอารักขะย้อนขึ้นไปตามลำดับซึ่งเราจะพบว่า ปัญหาทั้งหลายที่เกิดจากอารักขะนั้นมีสาเหตุมาจากเวทนาซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาและก่อให้เกิด ปริเยสนา ลาภะ วินิจฉัย ฉันทราคะ อหังสาณะ ปริคคหะ มัจฉริยะและอารักขะโดยการอิงอาศัยกันตามลำดับจนนำไปสู่การเกิดปัญหาระดับสังคมขึ้นในที่สุด^๙ เมื่ออารักขะไม่มี บาปอกุศลเป็นอเนกหรือปัญหาทางสังคมเหล่านี้ก็เกิดขึ้นไม่ได้

^๖ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๑/๖๐.

^๗ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๑/๖๐.

^๘ดูรายละเอียดใน “ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๒-๑๑๒/๖๐-๖๔..

แต่อย่างไรก็ตาม น่าสังเกตว่า ในการอธิบายการเกิดปัญหาระดับสังคมนี้ ตัณหาซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดปริเยสนากลับไม่ใช่ตัณหาในอารมณ์ทางอายตนะ ๖ แต่เป็นตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา^๙ ซึ่งจะเห็นมีความหมายกว้างและครอบคลุมมากกว่าตัณหาในอารมณ์ทางอายตนะ อรรถกถาไม่ได้อธิบายในประเด็นนี้ นอกจากการนิยามความหมายของตัณหาทั้ง ๓ นั้นว่า กามตัณหา ได้แก่ ตัณหาในรูป เป็นต้นที่เกิดด้วยอำนาจความกำหนัดในกามคุณ ๕ ภวตัณหา ได้แก่ ราคะที่สหคตด้วยสัสสตทิฏฐิ วิภวตัณหา ได้แก่ ตัณหาที่สหคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ^{๑๐} ในทัศนะของผู้วิจัย การที่พระพุทธองค์ทรงอธิบายปัญหาระดับสังคมโดยใช้ตัณหา ๓ แทนที่จะเป็นตัณหาในอารมณ์ทางอายตนะ ๖ เหมือนที่ตรัสอธิบายไว้ในกนิยามความหมายตัณหาก่อนหน้าอาจมองได้ว่า ปัญหาซึ่งเป็นความทุกข์ระดับสังคมนี้ไม่ได้เกิดเฉพาะในสังคมมนุษย์ที่รับอารมณ์ผ่านทางอายตนะทั้ง ๖ นี้เท่านั้น แต่ยังสามารถเกิดได้กับอื่น ๆ เช่น สัตว์เดรัจฉาน และเทวดา ได้ด้วยซึ่งสอดคล้องกับข้อความที่พระองค์ตรัสไว้ในอปปณกสูตรว่า ในภพที่มีรูปนั้น มีการถือท่อนไม้ การถือคัสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การพูดขึ้นเสียงว่า ‘เจ้า เจ้า’ การพูดส่อเสียด และการพูดเท็จซึ่งมีรูปเป็นเหตุ แต่เรื่องเหล่านี้ไม่มีในภพที่ไม่มีรูป หรือ อรูปภพ ซึ่งเป็นภพของอรูปพรหม^{๑๑}

ในการพิจารณาปัญหาระดับสังคมนั้น^{๑๒} เราจะเห็นว่า มนุษย์ทุกคนมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงในเชิงโครงสร้างทางสังคมที่ซับซ้อนซึ่งส่งผลกระทบต่อชีวิตทั้งในระดับปัจเจกและระดับสังคม เช่น การละเมิดสิทธิเสรีภาพ ความเหลื่อมล้ำ และความไม่ยุติธรรม ปัญหาเหล่านี้เป็นปัญหาระดับโครงสร้างที่กระทบต่อปัจเจกและส่งผลให้เกิดความทุกข์ หรือปัญหาระดับสังคม การยอมรับโดยเชื่อว่าการถูกละเมิด ความยากจน และความไม่ยุติธรรมเป็นเพราะผลของกรรมในอดีตของปัจเจกทำให้ปัญหานี้ไม่ได้รับการแก้ไข

^๙ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๒/๖๔.

^{๑๐} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๑๒/๕๘.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน ที.ส. (ไทย) ๙/๘๔-๙๑/๓๔-๓๖.

^{๑๒} ความพยายามที่จะนำคำสอนเรื่องภพภูมิมาใช้ประโยชน์ในลักษณะนี้เคยเกิดขึ้นในอดีต เช่น ในสมัยสุโขทัย วรรณกรรมเรื่อง ไตรภูมิพระร่วงนั้นก็ถูกมองว่าพระยาสิทธิเทพทรงงานขึ้นเพื่อใช้ประโยชน์ในการปกครองบ้านเมือง การนำคำสอนเรื่องภพภูมิมาใช้ประโยชน์ในการปกครองของพระยาสิทธิเทพมุ่งเน้นให้เห็นว่า ถ้าทำความดีและความชั่วขณะมีชีวิตอยู่จะได้รับความสุขและความทุกข์อย่างไร ความดีและความชั่วที่ทำไว้จะนำไปสู่ความสุขและความทุกข์ในชีวิตหลังความตายอย่างไร แนวทางของพระยาสิทธิเทพอาจมองได้ว่ามีลักษณะ “เอาสวรรค์มาล่อ เอานรกมาขู่” ด้วยวัตถุประสงค์จะให้ประชาชนสร้างคุณความดี ไม่กล้าทำชั่ว ซึ่งเอื้อต่อการปกครอง, ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **ไตรภูมิพระร่วง: อธิพจน์ต่อสังคมไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๕๓), หน้า ๒๙-๔๗.

หากเราพิจารณากฎแห่งกรรมตามหลักปฏิจจสมุปบาทจะพบว่า แต่ปัญหาเหล่านี้สามารถแก้ไขได้โดยการสร้างเหตุปัจจัยทั้งในระดับปัจเจกและระดับสังคมซึ่งหมายถึงมนุษย์มีศักยภาพในการกำหนดทิศทางของชีวิตของตัวเองให้เป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ตนเองสร้างขึ้น แม้เป้าหมายเชิงอุดมคติของพุทธศาสนาจะอยู่ที่ความหลุดพ้นจากภพทั้งหลาย ไม่ใช่อยู่ที่การมีสภาพความเป็นอยู่ที่ดีในภพภูมิสูงๆ ขึ้นไป แต่ความตระหนักในความสำคัญของสภาพชีวิตปัจจุบันของตนเองเพื่อยกระดับตนเองสู่สภาพชีวิตที่ดีกว่าก็เป็นประโยชน์ในชีวิตปัจจุบัน (ทีภูธธัมมิกัตถะ)^{๑๓} ซึ่งเป็นประโยชน์เบื้องต้นที่พุทธศาสนาให้ความสำคัญเช่นกัน

นักคิดบางท่านมองว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงให้เห็นการเกิดขึ้นของความทุกข์เชิงโครงสร้างทางสังคมอยู่ในกระบวนการของปัจจัยตามหลักปฏิจจสมุปบาทและทรงทำการแก้ไขที่สาเหตุ กล่าวคือ พระพุทธเจ้ามีบทบาทในการสั่งสอนแนะนำเศรษฐีจำนวนมากให้ศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนากระทั่งสามารถเปลี่ยนแปลงตัวเองจากความเป็นผู้ตระหนี่เหนียวแน่นไปสู่ความเป็นผู้ยินดีพอใจในการบริจาคทรัพย์ช่วยเหลือคนในสังคม พระพุทธองค์ทรงพิจารณาเห็นความฟุ้งเฟ้อของเศรษฐีมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับความทุกข์ยากของคนในสังคมอีกจำนวนมากจึงทรงสั่งสอนเศรษฐีให้ตระหนักถึงความสำคัญของการละกิเลสมากกว่าที่จะส่งเสริมกิเลสด้วยการแนะนำให้แสวงหาความหลุดพ้นจากความทุกข์แทนการสนับสนุนให้สร้างบุญเพื่อความสุขชั่ววันจันทร์^{๑๔} ในการแก้ปัญหาระดับสังคมนี้ คำสอนเรื่องอริยสัจซึ่งเป็นการอธิบายปฏิจจสมุปบาทอีกแบบหนึ่งถูกขยายความหมายเพื่อยับยั้งความฟุ้งเฟ้อของชนชั้นนำในสังคม เช่น เศรษฐี และกษัตริย์ เพราะหากความทุกข์ยากของคนจำนวนมากในสังคมเป็นผลที่เกิดจากตัณหาของชนชั้นนำเหล่านี้แล้ว การหลุดพ้นไปจากความทุกข์ หรือ ปัญหาความยากจนของคนในสังคมก็ย่อมเกิดจากการดับไปแห่งตัณหาของพวกชนชั้นนำนั่นเอง^{๑๕} การมองความทุกข์หรือปัญหาระดับสังคมเกี่ยวข้องเชิงเหตุปัจจัยกับอวิชชา ตัณหา อุปาทานของของคนบางกลุ่มในสังคมนี้นับว่าเป็นสิ่งที่ควรตระหนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเรามองความทุกข์ หรือ ปัญหาเชิงสังคมปัจจุบันจากกรอบการตีความนี้ เราจะเห็นว่า ความทุกข์ หรือ ปัญหาระดับสังคม เช่น ความเหลื่อมล้ำ ความยากจน ความไม่ยุติธรรม เป็นต้นเป็นปัญหาที่เกิดจากสาเหตุกล่าวให้ชัดก็คือ เป็นปัญหาที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงในเชิงเหตุปัจจัยกับอวิชชา ตัณหา อุปาทานของคนบางกลุ่มในสังคมเช่นกัน เพราะตามหลักปฏิจจสมุปบาท ปัญหาทุกอย่างแสดงนัยถึงสาเหตุที่ทำให้เกิด

^{๑๓} เป็นหนึ่งในประโยชน์ ๓ ประการที่พุทธศาสนาสอน ประโยชน์อีก ๒ อย่างที่เหลือ คือ สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ในภพหน้า เช่น การให้ทาน รักษาศีล และ ปรมัตถะ ประโยชน์ระดับสูงสุด ได้แก่ การบรรลุนิพพาน.

^{๑๔} สมักร บุราวาศ, **พุทธปรัชญา มองพุทธศาสนาด้วยทรรศนะทางวิทยาศาสตร์**, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๒), หน้า ๘๑.

^{๑๕} สมักร บุราวาศ, **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๘๑-๘๒.

ปัญหา และการแก้ปัญหาที่ถูกต้องตามกระบวนการเชิงเหตุปัจจัยในปัจจุสมุปบาทก็คือการจัดการกับสาเหตุแห่งปัญหา บทบาทของพระพุทธเจ้าตามการอธิบายของนักคิดท่านนี้แสดงให้เห็นว่า หากเรามองว่า ความเหลื่อมล้ำ และความยากจน เป็นต้นเป็นความทุกข์ หรือ ปัญหาระดับสังคม วางเฉยไม่สามารถแก้ปัญหาได้ การแก้ปัญหาตามวิธีการทางพระพุทธศาสนาก็คือ การชี้แนะแนวทางให้เกิดการตระหนักรู้ปัญหาและทางทางแก้ไขร่วมกัน เช่น หลักธรรมต่างๆ อย่างศีล ๕ สังคหวัตถุ ๔ ทิศ ๖ ทศพิธราชธรรม ๑๐ หรือจักรวรรดิวัตร ๕ จัดเป็นมรรควิธีที่นำไปสู่การแก้ไขปัญหาดังนั้น แนวคิดที่ได้การตีความคำสอนที่เน้นประโยชน์สุขทุกด้านของชีวิตปัจจุบันจึงเสนอว่า ความทุกข์เกิดจากการเอารัดเอาเปรียบทางสังคม หรือเศรษฐกิจ และการกดขี่ทางการเมืองนั้นมีที่มาจากภายนอกมนุษย์แต่ละคน ความทุกข์เช่นนี้สามารถกำจัดได้ด้วยการที่สังคมปฏิบัติถูกต้องตามหลักศาสนา นั่นคือ การกำจัดทุกข์ต้องอาศัยไม่เพียงเฉพาะการเอาชนะความหลงและความอยากของมนุษย์แต่ละคนเท่านั้น หากจะต้องอาศัยการเอาชนะภาวะต่างๆ ในโลกภายนอกที่เป็นตัวกดขี่หรือก่อให้เกิดทุกข์นั้นด้วย โดยนัยนี้ จุดเน้นของการกระทำเพื่อให้พ้นทุกข์ตามหลักศาสนาจึงต้องแผ่ออกไปครอบคลุมไม่เฉพาะการรักษาศีลและการฝึกสมาธิของปัจเจกบุคคลที่ประสบทุกข์อยู่เท่านั้น แต่รวมถึงกิจกรรมที่มุ่งสร้างสวัสดิภาพในบริบททางสังคมของปัจเจกบุคคลด้วย และกิจกรรมในโลกทางวัตถุได้กลายเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งที่จะขาดเสียมิได้ในเป้าหมายของพระพุทธศาสนา^{๑๖}

๕.๒ กรอบการมองปัญหาระดับปัจเจกและระดับสังคมตามแนวปัจจุสมุปบาท

การพิจารณาปัญหาความทุกข์ระดับปัจเจกและระดับสังคมนี้ไม่ได้มองไปที่ความทุกข์ของชีวิตในรูปแบบของความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตายอันเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นตามกระบวนการเชิงเหตุปัจจัยเท่านั้น แต่เป็นการขยายกรอบการมองแง่มุมต่างๆ ของชีวิตจากความทุกข์เหล่านี้ไปสู่ปัญหาความทุกข์ของชีวิตในรูปแบบอื่นๆ เนื้อหาของคำสอนเรื่องปัจจุสมุปบาทผ่านการตีความแบบชาติปัจจุบันได้ชี้ให้เห็นว่า ความทุกข์ของชีวิตเกิดขึ้นอย่างเป็นกระบวนการเชิงเหตุปัจจัย หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ความทุกข์เป็นสภาพที่เกิดขึ้นอย่างมีสาเหตุ โดยนัยนี้ ความทุกข์ของชีวิตมนุษย์จึงเป็นสิ่งที่สามารถทำความเข้าใจได้และแก้ไขได้โดยการสืบค้นสาวหาสาเหตุ การปรับปรุงเหตุปัจจัยที่ดีจะทำให้ความทุกข์ของภาวะชีวิตคลี่คลายได้ การที่ความทุกข์เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างมี

^{๑๖} ปีเตอร์ เอ. แจ็กสัน, พุทธศาสนิกขุ : พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท และการปฏิรูปเชิงนามธรรมนิยมในประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๕๔-๕๕.

สาเหตุทำให้เราสามารถอธิบายความทุกข์และแนวทางแก้ไขได้อย่างเป็นเหตุเป็นผล เพราะทุกข์เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างมีสาเหตุ หมายความว่า ตามหลักปฏิจจสมุปบาท ความทุกข์และปัญหาทั้งหลายเกิดขึ้นจากสาเหตุ แนวทางในการแก้ปัญหาจึงเริ่มจากการพิจารณาหาสาเหตุเพื่อแก้ไข เมื่อพิจารณาการเกิดขึ้นของความทุกข์ตามกระบวนการเชิงเหตุปัจจัยในรายละเอียดจะเห็นว่า ความทุกข์ทั้งหลายในชีวิตเป็นผลสืบเนื่องจากการมีภพ ดังนั้น ภพ หรือ ภาวะชีวิตจึงเป็นสิ่งที่ต้องทำความเข้าใจให้ชัดเจน ความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัยตามในปฏิจจสมุปบาทแสดงให้เห็นว่า ภาวะชีวิตนั้นเป็นสิ่งที่เกิดจากเหตุปัจจัย สภาพชีวิตที่มีความสุขและความทุกข์อยู่ในกระแสของความเปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัย ภาวะชีวิตจึงเป็นสิ่งที่สามารถทำให้ปราศจากทุกข์ได้ตามหลักการที่ว่าความเป็นสภาพที่เกิดจากปัจจัยทำให้ภพสามารถเปลี่ยนแปลงได้ตามปัจจัย ก่อนที่จะพิจารณาเรื่องภพและเชื่อมโยงไปสู่การพิจารณาปัญหา ระดับปัจเจกและระดับสังคม เราจะวิเคราะห์รายละเอียดของการตีความนี้เพื่อชี้ให้เห็นความเกี่ยวข้องระหว่างภพกับปัญหาระดับปัจเจกและระดับสังคม ดังนี้

ภพปัจจุบันที่เป็นศูนย์กลางของการพิจารณานี้หมายถึง ภาวะของความเป็นทางจิตใจหรือสภาพชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง รวมไปถึงตัวมนุษย์ในระดับปัจเจกบุคคลและสภาพแวดล้อม ภพที่ตัวสัตว์จัดเป็นศูนย์กลางของการพิจารณาปัญหาความทุกข์ระดับปัจเจก ส่วนภพที่เป็นสภาพแวดล้อมทางสังคมที่ส่งผลกระทบต่อบุคคลต่าง ๆ ของสังคมจัดเป็นศูนย์กลางของการพิจารณาปัญหาความทุกข์ระดับสังคม ตามนัยการตีความแนวคิดเรื่องภพสำหรับปรับใช้ในการแก้ปัญหความทุกข์ทั้งในระดับปัจเจกและระดับสังคมดังข้างต้น เราสามารถแบ่งภพ หรือ ภาวะชีวิต ออกเป็น ๓ ลักษณะ คือ

๕.๒.๑ ภพในฐานะเป็นกระบวนการเชิงเหตุปัจจัย จากคำอธิบายภพที่กล่าวมาแล้ว ภพไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง แต่การเกิดขึ้นของภพเป็นสิ่งที่สัมพันธ์กับเงื่อนไขที่ทำให้เกิด เราจึงกล่าวได้ว่า ตามหลักปฏิจจสมุปบาท ความทุกข์ของระดับปัจเจกและระดับสังคมดำเนินไปอย่างมีเหตุและผล ในการมองภพหรือสภาพชีวิตตามกระบวนการเชิงเหตุปัจจัยนี้ เราจะเห็นตัวอย่างดังนี้

นาย ก. มีสภาพชีวิตที่ยากจน ความจนของนาย ก. ซึ่งสร้างความทุกข์ให้แก่ นาย ก. นี้ ไม่ใช่เกิดขึ้นอย่างไม่มีเหตุผล และไม่อาจโยนให้เป็นเรื่องความยุติธรรมของกรรมในอดีตชาติแต่เพียงอย่างเดียว เพราะตามหลักปฏิจจสมุปบาท เราสามารถมองได้ว่า ความจนเกิดขึ้นอย่างมีสาเหตุ ในกรณีสภาพชีวิตยากจนที่เกิดกับนาย ก. อาจเกิดจากการที่นาย ก. เป็นคนเกียจคร้าน ใช้ชีวิตด้วยความประมาทพัวพันอยู่ในอบายมุขก็ได้ ซึ่งทำให้เรามองได้ว่า ความเป็นคนเกียจคร้าน การใช้ชีวิตในความประมาท และความพัวพันอยู่ในอบายมุขนั่นเองเป็นเหตุปัจจัยทำให้นาย ก. ตกอยู่ในสภาพชีวิตที่ยากจน

๕.๒.๒ ภาพในฐานะสภาพแวดล้อม สภาพแวดล้อมที่มนุษย์อาศัยอยู่นั้นมีหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นสภาพแวดล้อมทางสังคม สภาพแวดล้อมทางการเมือง สภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจ และสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เราจะเห็นว่า มนุษย์อาศัยอยู่ในสภาพแวดล้อมเหล่านี้และได้รับผลกระทบจากสภาพแวดล้อมเหล่านี้อย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ โดยนัยนี้ สภาพแวดล้อมจึงมีความสำคัญต่อการดำรงอยู่ของชีวิตมนุษย์ ยกตัวอย่างปัญหาความจนของนาย ก. เมื่อนาย ก. เป็นคนที่มีศีลธรรม ขยันทำงาน ใช้ชีวิตด้วยความไม่ประมาท ไม่ยุ่งเกี่ยวกับอบายมุข เราจะไม่สามารถมองได้ว่า ความเป็นคนที่มีศีลธรรม ความขยันทำงาน การชีวิตด้วยความไม่ประมาท และการไม่ยุ่งเกี่ยวกับอบายมุขทำให้นาย ก. เป็นเหตุปัจจัยที่น่านาย ก. ไปสู่การมีสภาพชีวิตที่ยากจน ความจนของนาย ก. จึงไม่ได้เกิดจากเหตุปัจจัยที่นาย ก. สร้างขึ้น ในกรณีนี้ เราจึงต้องขยายกรอบการมองปัญหาออกไปจากเหตุปัจจัยที่เป็นเรื่องปัจเจกของนาย ก. ไปเหตุปัจจัยภายนอก นั่นคือ สภาพแวดล้อมทางสังคมที่นาย ก. อาศัยอยู่ ซึ่งเราจะพบว่า สภาพแวดล้อมทางสังคม เป็นต้นสามารถส่งให้นาย ก. เกิดความยากจนได้ เช่น สังคมที่นาย ก. อาศัยอยู่ประกอบด้วยรัฐบาลที่มีการทุจริต ประชาชนถูกข่มเหง ความทุกข์ความลำบากผิดเคืองทำให้ผู้คนต้องทำการมิจฉาชีพเพื่อเอาตัวรอด ปัญหาจากสภาพแวดล้อมทางสังคมเช่นนี้ได้ส่งผลกระทบต่อการประกอบอาชีพสุจริตของนาย ก. เพราะทรัพย์สินที่นาย ก. หามาได้จากการทำงาน ถูกปล้นไปจนหมดสิ้น ในกรณีนี้ การพิจารณาเหตุปัจจัยที่ นาย ก. สร้างขึ้นเพียงอย่างเดียวโดยมองข้ามเหตุปัจจัยทางสภาพแวดล้อมทางสังคมไม่เพียงพอที่จะอธิบายสภาพชีวิตที่ยากจนของนาย ก. ให้กระจ่างชัดเจนได้

๕.๒.๓ ภาพในฐานะภาวะชีวิตที่มีความรู้สึกสุขและทุกข์ มนุษย์เกิดมาในโลกพร้อมกับส่วนประกอบ ๒ ส่วน คือ ร่างกาย กับ จิตใจ ในทางกายภาพ มีสาเหตุมากมายที่ทำให้ร่างกายประสบความลำบาก เช่น โรคภัยไข้เจ็บ ความหิวกระหาย หรือ โรคภัยไข้เจ็บต่างๆ รวมไปถึงความผิด ความคับแค้นใจ เมื่อร่างกายเจ็บป่วย ภาวะชีวิตของนาย ก. ก็ตกอยู่ในห้วงความทุกข์ ซึ่งไม่เพียงแต่กระทบต่อร่างกายเท่านั้น หากแต่ยังกระทบถึงจิตใจด้วย หรือเมื่อนาย ก. ผิดหวัง ภาวะชีวิตของนาย ก. ก็มีความทุกข์ ซึ่งไม่เพียงแต่ส่งผลกระทบต่อจิตใจของนาย ก. เท่านั้น หากแต่ยังทำให้นาย ก. ต้มเหล้าและทำร้ายตัวเองซึ่งเป็นปัญหาต่อร่างกายอันเป็นผลจากความทุกข์ทางจิตใจคือความผิดหวังด้วย หรือเมื่อนาย ข. ทำความผิด เช่น ขโมยทรัพย์สินของนาย ค. แม้คนอื่นจะไม่ล่วงรู้การกระทำของนาย ข. นาย ค. ก็ดำเนินการเอาผิดกับนาย ข. ตามกฎหมายไม่ได้ แต่นาย ข. เมื่อนึกถึงความผิดนั้นแล้วก็เกิดความทุกข์ใจ ไม่สบายใจ ความทุกข์ของภพในฐานะภาวะชีวิตที่มีความรู้สึกสุขและทุกข์อาจเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า “ภพแบบสวรคิโนอก นรคิโนใจ” หมายความว่า ความสุขจากการกระทำที่ดี หรือความทุกข์จากการกระทำที่ไม่ดีสามารถสัมผัสและรับรู้ได้ในทันทีโดยผู้กระทำนั่นเอง

๕.๓ แนวทางแก้ไขปัญหาวชิตรระดับปัจเจกและระดับสังคม

แนวทางแก้ไขปัญหาวชิตรระดับปัจเจกและระดับสังคมที่ผู้วิจัยจะเสนอในงานวิจัยนี้เป็นข้อเสนอในเชิงแนวคิดที่เป็นไปได้ในการส่งเสริมการแก้ไขปัญหาวชิตรระดับปัจเจกในภาพกว้างเท่านั้น ผู้วิจัยไม่ได้มุ่งเน้นที่จะเสนอแนวทางแนวทางแก้ไขเชิงปฏิบัติการ หมวดธรรมคำสอนต่างๆ เช่น ศีล ๕ สังคหวัตถุ ๔ ทิศา ๖ ซึ่งเป็นแนวคำสอนเชิงปฏิบัติการในพระพุทธศาสนาจึงจะไม่นำมาอธิบายไว้ในที่นี้ เนื่องจากผู้วิจัยมองว่า การชี้ให้เห็นคุณค่าและความหมายของสภาพชีวิตที่ดีซึ่งเป็นสิ่งที่สามารถทำให้เกิดขึ้นได้จริงในชีวิตปัจจุบันจะส่งเสริมให้เกิดกระบวนการพัฒนาเหตุปัจจัยเพื่อปรับปรุงเปลี่ยนแปลงไปชีวิตที่ดีในเชิงปฏิบัติการได้ แนวทางแก้ไขปัญหาระดับปัจเจกและระดับสังคมที่ผู้วิจัยต้องการนำเสนอในงานวิจัยนี้มีดังนี้

๕.๓.๑ แนวทางแก้ไขปัญหาวชิตรระดับปัจเจก

๕.๓.๑.๑ การตระหนักรู้สภาพชีวิตในเชิงเหตุผล

ภาวะชีวิตของมนุษย์เกี่ยวข้องกับกระบวนการเชิงเหตุปัจจัยอย่างแยกไม่ออก แนวทางการแก้ไขปัญหาวชิตรระดับปัจเจกจึงมุ่งให้ความสำคัญแก่การตระหนักรู้ความจริงนี้ แต่ด้วยเงื่อนไขความซับซ้อนของกระบวนการดังกล่าว เราจึงไม่สามารถมองเห็นความเป็นไปของชีวิตภายในกระบวนการนี้ได้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ ดังนั้น ในเชิงปฏิบัติการ การตระหนักรู้ความเป็นเหตุเป็นผลของชีวิตจึงสามารถทำได้ภายในกรอบคำสอนเรื่องกฎแห่งกรรมซึ่งเป็นเรื่องกรรมและการรับผลของกรรม การตระหนักรู้สภาพชีวิตในเชิงเหตุผลตามกระบวนการของกรรมดังกล่าวนี้ด้านหนึ่งให้ความสำคัญแก่ชีวิตที่ผูกโยงอยู่กับกฎแห่งกรรม เพราะกฎนี้ทำให้มนุษย์ต้องยอมรับและรับผิดชอบต่อสิ่งที่ดีและไม่ดีอันเป็นผลของกรรมที่ตนได้ทำไว้ แต่อีกด้านหนึ่งคำสอนเหล่านี้ก็มีส่วนทำให้เกิดความเข้าใจทุกสิ่งที่เกิดขึ้นกับชีวิตปัจจุบันเป็นผลมาจากกรรมในอดีตซึ่งเป็นชะตากรรมที่มนุษย์ไม่อาจฝืนชีวิตที่ลำบากในปัจจุบันเป็นผลมาจากอดีต ความทำความดีจะส่งผลให้สิ่งที่ดีแก่ชีวิตในอนาคต ชีวิตที่ดีจึงรออยู่ในอนาคตและในโลกหลังความตาย การยอมรับผลกรรมของอดีตไปพร้อมกับการสร้างความดีเอาไว้ให้มากจะทำให้ชีวิตประสบความสำเร็จในอนาคตและในสุคติสัมปรายภพ

อย่างไรก็ตาม ชีวิตมนุษย์อาจมีปัญหามากมายที่พุทธศาสนามองว่าเป็นไปตามกฎแห่งกรรมที่เราไม่อาจเข้าใจได้ เช่น อุบัติเหตุ การมีอายุสั้น ความเจ็บป่วยด้วยโรคบางอย่างที่ไม่ทราบสาเหตุได้แน่ชัด สิ่งเหล่านี้เป็นปัญหาที่ไม่อาจแก้ไขด้วยการสร้างเหตุปัจจัยในปัจจุบันเพราะเป็นชะตากรรมที่มนุษย์ต้องยอมรับ แต่ความทุกข์หรือปัญหาทุกอย่างของมนุษย์ไม่ได้อยู่ในลักษณะดังกล่าวในทุกกรณี โลกทัศน์สำคัญที่ได้จากการตีความแบบฉบับปัจจุบันเสนอให้เราเห็นว่า ปัญหาหลายอย่างในชีวิต เช่น ความผิดหวัง ความยากจน จัดอยู่ในความทุกข์ประเภทที่แก้ไขได้ การเกิดเป็นมนุษย์อาศัย

อยู่ในสังคมโลกที่ถูกทำให้ยอมรับผลทุกอย่างที่เกิดขึ้นโดยมองไม่เห็นว่าเป็นปัญหาที่ต้องแก้ไขนั้นเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง เพราะชีวิตเป็นสิ่งที่สามารถปรับปรุงและพัฒนาได้ตามเหตุปัจจัย แม้เหตุการณ์หลายอย่างในชีวิตที่มนุษย์เผชิญนั้นเป็นสิ่งที่เราต้องยอมรับเพราะไม่สามารถแก้ไขหรือไม่สามารถอธิบายได้ชัดเจน แต่ชะตากรรมภายใต้กฎแห่งกรรมที่ควบคุมชีวิตมนุษย์นั้นก็ไม่ใช่ว่าสิ่งที่จะต้องยอมรับยอมตามคำสอนพระพุทธศาสนา มนุษย์นั้นมีเจตจำนงเสรีที่จะเลือกทำหรือไม่ทำ ผลกรรมบางอย่างนั้นสามารถเปลี่ยนแปลงได้โดยการสร้างเหตุปัจจัยใหม่ ผลที่เกิดขึ้นจะดีหรือไม่ดีขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย ถ้าเหตุปัจจัยดี ผลก็จะดี ในทางกลับกัน เหตุปัจจัยที่ไม่ดีก็จะนำไปสู่ผลที่ไม่ดี ในทัศนะของพระพุทธศาสนา การวางเฉยยอมรับชะตากรรมเป็นกรรมอย่างหนึ่งที่ทำให้ชีวิตไม่ได้รับการปรับปรุงแก้ไขและพัฒนาไปสู่ชีวิตที่ดีกว่า แต่การมีความเพียรสร้างเหตุปัจจัยสามารถทำให้ชีวิตของมนุษย์เปลี่ยนแปลงได้ตามเหตุปัจจัย

ในพระสูตรแห่งหนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสว่า ความเข้าใจชัดเจนในปัจจุสมุปบาทจะทำให้เข้าใจกฎแห่งกรรมในพระพุทธศาสนาได้กระจ่างชัดขึ้นด้วย ดังที่ตรัสไว้ว่า “บัณฑิตทั้งหลายผู้มีปกติเห็นปัจจุสมุปบาทมีความรู้ความเข้าใจในกรรมและผลของกรรม ย่อมพิจารณาเห็นกรรม ตามความเป็นจริงอย่างนี้ สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม หมูสัตว์เป็นไปตามกรรม สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นเครื่องผูกพัน เปรียบเหมือนรถมีหมุดเป็นเครื่องตรึงไว้แล่นไปอยู่”^{๑๗} แต่หากมองกฎแห่งกรรมในพระพุทธศาสนาผ่านกรอบคำสอนเรื่องปัจจุสมุปบาทจะเห็นว่า กรรมได้รับการอธิบายฐานเหตุผลเชิงประจักษ์อย่างตรงไปตรงมาว่า

ในหมู่มนุษย์ ในสรีระของแต่ละคน ไม่มีความแตกต่างกันเฉพาะตัว การเรียกกันในกลุ่มมนุษย์ เขาเรียกตามบัญญัติ วาเสฏฐะ เธอจงรู้อย่างนี้ว่า ในหมู่มนุษย์ (๑)ใครก็ตามอาศัยโครัชกรรมเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเรียกว่าชาวนา ไม่เรียกว่า พราหมณ์ (๒) ใครก็ตามเลี้ยงชีพด้วยศิลปะหลายอย่าง ผู้นั้นเรียกว่า ช่างศิลปะ ไม่เรียกว่า พราหมณ์ (๓) ใครก็ตามอาศัยการค้าขายเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเรียกว่า พ่อค้า ไม่เรียกว่า พราหมณ์ (๔) ใครก็ตามเลี้ยงชีพด้วยการรับใช้คนอื่น ผู้นั้นเรียกว่า คนรับใช้ ไม่เรียกว่า พราหมณ์ (๕) ใครก็ตามอาศัยทรัพย์ที่ลักเขามาเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเรียกว่า โจร ไม่เรียกว่า พราหมณ์ (๖) ใครก็ตามอาศัยลูกศร และศาสตราเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเรียกว่า ทหารอาชีพ ไม่เรียกว่า พราหมณ์ (๗) ใครก็ตามเลี้ยงชีพด้วยการเป็นปุโรหิต ผู้นั้นเรียกว่า ผู้ประกอบพิธีกรรม ไม่เรียกว่า พราหมณ์ (๘)ใครก็ตามปกครองท้องถิ่นและแคว้นผู้นั้นเรียกว่า พระราชา ไม่เรียกว่า พราหมณ์^{๑๘}

^{๑๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๖๐/๕๘๒.

^{๑๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๕๗/๕๗๖-๕๗๗.

เมื่อพิจารณาตามหลักคำสอนนี้จะเห็นว่า ในความเป็นจริง มนุษย์ทุกคนปรารถนาสภาพชีวิตที่ดี และการเกิดเป็นมนุษย์ถือว่าในภาวะที่ดีที่เอื้อต่อการได้ทุกสิ่ง แต่ได้รับสิ่งที่ตนเองปรารถนาจริงหรือไม่ขึ้นอยู่กับทัศนคติของมนุษย์ที่มีต่อชีวิตของตนเองด้วย การยอมจำนนต่อชะตากรรมโดยการยอมรับว่าการมีสภาพชีวิตที่ยากจน การถูกเอาเปรียบ เป็นต้นเกิดจากกรรมที่เคยทำไว้จะไม่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงชีวิตที่ไม่ดีของตนไปสู่ชีวิตที่ดีกว่าได้ หากแต่สภาพชีวิตของบุคคลนั้นก็จะอยู่ในสภาพที่ยากลำบากต่อไปเช่นเดิม ไม่เปลี่ยนแปลงไปสู่สภาพชีวิตที่ดีกว่านั้นได้ แต่ความตระหนักว่าสภาพชีวิตของมนุษย์เปลี่ยนแปลงได้ขึ้นอยู่กับการสร้างเหตุปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลง เช่น ชีวิตที่เกิดมาจนก็สามารถเปลี่ยนแปลงไปสู่ชีวิตที่ร่ำรวยได้ หากสร้างเหตุปัจจัยโดยรู้จักขยันทำงาน ประหยัด รักษาทรัพย์ที่หามาได้ หรือชีวิตที่เรียนไม่เก่ง ก็สามารถเปลี่ยนแปลงได้ ถ้าเขาสร้างเหตุโดยขยันหาความรู้ ฝึกทักษะในการคิด ให้ต่อเนื่อง เขาก็สามารถประสบความสำเร็จด้านการเรียนเช่นเดียวกัน

อันที่จริง นามและโคตรที่เขากำหนดให้กันนั้นก็เพียงสมมติบัญญัติในโลก นามและโคตรปรากฏอยู่ได้ เพราะรู้ตามกันมา ญาติสาโลหิตกำหนดไว้ในกาเนิดนั้นๆ นามและโคตรที่กำหนดเรียกกันนี้ เป็นความเห็นที่ฝังแน่นอยู่ในใจมานานของพวกคนผู้ไม่รู้จักความจริง เมื่อไม่รู้จึงกล่าวบุคคลว่า เป็นพราหมณ์โดยกำเนิด บุคคลเป็นพราหมณ์เพราะชาติตระกูลก็หาไม่ หรือไม่เป็นพราหมณ์เพราะชาติตระกูลก็หาไม่ บุคคลเป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรม หรือไม่เป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรม บุคคลเป็นชวานาก็เพราะกรรม เป็นช่างศิลป์ก็เพราะกรรม เป็นพ่อค้าก็เพราะกรรม เป็นผู้รับใช้ก็เพราะกรรม บุคคลแม้เป็นโจรก็เพราะกรรม เป็นทหารอาชีพรก็เพราะกรรม เป็นปุโรหิตก็เพราะกรรม แม้เป็นพระราชา ก็เพราะกรรมทั้งนั้น^{๑๙}

ข้อความพุทธพจน์ข้างต้นเสนอว่า หากมองสังคมตามหลักปฏิจจสมุปบาท การเลี้ยวโคไว้ทำนาเลี้ยงชีพทำให้เป็นชวานา การเลี้ยงชีพด้วยศิลป์ทำให้เป็นช่างศิลป์ การประกอบอาชีพค้าขายทำให้เป็นพ่อค้า การเลี้ยงชีพด้วยการรับใช้คนอื่นทำให้เป็นคนรับใช้ การเลี้ยงชีพด้วยทรัพย์ที่ลักเขามาทำให้เป็นโจร การอาศัยลูกศรและศัสตราเลี้ยงชีพทำให้เป็นทหาร การเลี้ยงชีพด้วยการเป็นปุโรหิตทำให้เป็นผู้ประกอบพิธีกรรม การปกครองท้องถิ่นและแคว้นทำให้เป็นพระราชา ความเป็นชวานาเชื่อมโยงอยู่การเลี้ยงโคซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของอุปกรณ์ทำนา ความเป็นช่างศิลป์ยึดโยงอยู่กับการเลี้ยงชีพด้วยการสร้างงานศิลป์ ความเป็นอย่างอื่นๆ ก็ยึดโยงอยู่กับอาชีพที่คนนั้นทำอยู่ ตามนัยของพุทธพจน์นี้ เราจึงจะเห็นการกระทำ (กรรม) ที่ความสัมพันธ์กับความเป็น (ภพ) ได้อย่างชัดเจน เราอาจกล่าวได้ว่า หลักการนี้แสดงความเกี่ยวข้องระหว่างกรรมกับภพที่เน้นชาติปัจจุบันในทัศนะของพระพุทธศาสนา ความแตกต่างของภพ หรือสภาพชีวิตในพระสูตรนี้ก็คือ ความมีสภาพชีวิตที่ผูกโยงอยู่กับการประกอบอาชีพนี้สามารถปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงไปตามอาชีพที่เขาทำอยู่ เช่น นาย

^{๑๙} ม. ม. (ไทย) ๑๓/๔๖๐/๕๘๒.

สมศักดิ์ประกอบอาชีพเป็นทหาร แต่ต่อมานาสมศักดิ์เปื้อน่ายอาชีพที่ทำอยู่จึงลาออกไปประกอบอาชีพเลี้ยงโคไว้ทำนา สภาพชีวิตที่ยึดโยงกับการกระทำในพระสูตรจึงเป็นเรื่องของสภาพในปัจจุบันเท่านั้น เพราะการประกอบอาชีพเกี่ยวข้องกับชีวิตในปัจจุบัน

แม้ชีวิตภายในกระแสของกฎแห่งกรรมจะเป็นเรื่องที่เข้าใจยาก แต่ความเข้าใจกระบวนการของกรรมอย่างละเอียดรอบด้านจะเอื้อให้มนุษย์ได้ใช้ประโยชน์ในแง่ของการตระหนักรู้ชีวิตเพื่อปรับปรุงพัฒนาชีวิตให้ดียิ่งขึ้นดังที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ชี้ให้เห็นสภาพชีวิตภายในกระบวนการกรรมใน ๔ ระดับคือ ๑) ระดับภายในจิตใจ หมายถึง กรรมทำให้เกิดผลภายในจิตใจ มีการสั่งสมคุณสมบัติคือกุศลธรรมและอกุศลธรรม คุณภาพและสมรรถภาพของจิต มีอิทธิพลปรุงแต่งความรู้สึกนึกคิด ความโน้มเอียง ความนิยมชมชอบ และความสุความทุกข์เป็นต้นอย่างไรบ้าง ๒) ระดับบุคลิกภาพ หมายถึง กรรมทำให้เกิดผลในด้านการสร้างเสริมนิสัย ปรุงแต่งลักษณะความประพฤติ การแสดงออก ท่าที การวางตนปรับตัว อาการตอบสนอง ความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ และต่อสถานการณ์หรือสภาพแวดล้อมต่างๆ ไปอย่างไรบ้าง การให้ผลระดับนี้ต่อเนื่องออกมาจากระดับที่ ๑ นั้นเอง และมีขอบเขตคาบเกี่ยวกัน แต่แยกพิจารณาเพื่อให้มองเห็นแง่มุมของการให้ผลชัดเจนยิ่งขึ้น ๓) ระดับวิถีชีวิตของบุคคล หมายถึง กรรมชักนำความเป็นไปในชีวิตของบุคคล ทำให้เขาได้รับประสบการณ์ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ประสบผลตอบสนองจากภายนอก พบความเสื่อมความเจริญ ความล้มเหลว ความสำเร็จ ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ และความสูญเสียต่างๆ ที่ตรงข้าม ซึ่งรวมเรียกว่า โลกธรรมทั้งหลาย อย่างไรก็ตาม และผลในระดับนี้อาจมองได้สองด้านคือ (๑) ผลสนองจากปัจจัยด้านอื่นๆ ของสภาพแวดล้อมที่นอกจากคน (๒) ผลสนองจากปัจจัยด้านบุคคลอื่นและสังคม ๔) ระดับสังคม หมายถึง กรรมที่บุคคลและคนทั้งหลายทำ มีผลต่อความเป็นไปของสังคมอย่างไรบ้าง เช่นทำให้เกิดความเสื่อมความเจริญ ความรุ่มเย็นเป็นสุข ความทุกข์ยากเดือดร้อนร่วมกันของมนุษย์ทั้งหลาย รวมทั้งผลจากการที่มนุษย์กระทำต่อสภาพแวดล้อมอื่นๆ แล้วย้อนกลับมาหาตัวมนุษย์เอง^{๒๐}

๕.๓.๑.๒ ความใส่ใจเรื่องประโยชน์ในปัจจุบัน

ดังได้เสนอมาแล้วว่า พระพุทธศาสนามุ่งเน้นเรื่องประโยชน์สุขที่จะได้รับในปัจจุบัน การตอบคำถามของพุทธเจ้าจะทรงคำนึงถึงประโยชน์สุขกล่าวนี้ทุกครั้ง หากคำถามใดที่พระองค์ทรงพิจารณาเห็นว่าไม่ตอบสนองต่อประโยชน์สุขนั้น พระองค์จะแสดงปฏิกิริยาต่อคำถามนั้นด้วยอาการนิ่งเงียบ ท่าทีดังกล่าวของพระพุทธองค์เป็นแบบอย่างของความใส่ใจในประโยชน์สุขที่พึงได้รับในปัจจุบันซึ่งสามารถใช้เป็นจุดยืนในทางแนวคิดที่จะใช้สำหรับการแก้ไขปัญหาชีวิตระดับปัจเจก

^{๒๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม** ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๑๘๗.

ในปัจจุบัน เมื่อพิจารณาประโยชน์สุขในทางโลกที่พระพุทธองค์ต้องการจะเน้นจะเห็นว่าคำสอนเรื่องประโยชน์ครอบคลุมประโยชน์ของชีวิตทั้ง ๓ อย่างคือ คือ ๑) ประโยชน์ในโลกนี้ ๒) ประโยชน์ในโลกหน้า ๔) ประโยชน์อย่างยิ่งคือนิพพาน หมายความว่า พระพุทธศาสนาเน้นคุณค่าของชีวิตที่เกี่ยวข้องอยู่กับประโยชน์ทั้ง ๓ ความมีชีวิตที่ดีด้วยความขยันหมั่นเพียร แสวงหาทรัพย์ด้วยความซื่อสัตย์สุจริต การทำความดี เช่น การให้ทาน และการปฏิบัติธรรมเพื่อความสันติและความสุข แต่หากพิจารณาอย่างละเอียด จะเห็นว่า ประโยชน์ทั้ง ๓ นี้เกี่ยวข้องโดยตรงกับชีวิตในปัจจุบัน และประโยชน์ทั้ง ๓ ก็เกี่ยวข้องเชื่อมโยงถึงกัน กล่าวคือ การมีชีวิตที่ดีบนฐานของการทำความดี และการทำความดีนั้นก็มี ความหมายครอบคลุมทั้งการมีศีลธรรม การอบรมพัฒนาจิต และเจริญปัญญาเพื่อความสันติและความสุข

เมื่อพิจารณาความเกี่ยวกับระหว่างสภาพชีวิตที่ดีในปัจจุบันกับคำสอนเรื่องประโยชน์สุข เราจะเห็นว่า การมีชีวิตบนความสุขที่ครอบคลุมประโยชน์สุขทั้ง ๓ อย่างนั้นมีการใส่ใจในคุณค่าและความหมายของสภาพชีวิตที่ในชาติปัจจุบันเป็นพื้นฐาน การตีความปฏิเสธสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติกับการตีความแบบมุ่งเน้นให้ตระหนักในประโยชน์สุขของชีวิตปัจจุบันนั้นไม่ได้แยกขาดจากกันอย่างสิ้นเชิง เพราะหากแต่มิใช่ของความเกี่ยวข้องกันอยู่อย่างชัดเจน ดังนั้น การมองเห็นคุณค่าของสภาพชีวิตในปัจจุบันจึงเป็นสิ่งสำคัญโดยเฉพาะการชี้ให้เห็นว่า การเกิดเป็นมนุษย์เป็นของยาก การได้เกิดเป็นมนุษย์จึงหมายถึงการมีโอกาสของการพัฒนาชีวิตให้ได้รับประโยชน์ทั้ง ๓ การมีสภาพชีวิตที่ดีในปัจจุบันย่อมเป็นหลักประกันของการมีสภาพชีวิตที่ดีในชาติหลังความตายด้วย

๕.๓.๑.๓ การไตร่ตรองสภาพชีวิตแบบสรวรรคในกอนรกในใจ

แนวทางแก้ปัญหาระดับปัจเจกโดยการไตร่ตรองสภาพชีวิตแบบสรวรรคในกอนรกในใจนี้เกี่ยวข้องกับภพในฐานะภาวะชีวิตที่มีความรู้สึกสุขและทุกข์ดังได้กล่าวมาแล้ว การไตร่ตรองสภาพชีวิตตามแนวทางดังกล่าวนี้จะทำให้เรามองเห็นว่า ความรู้สึกสุขและทุกข์เกิดขึ้นที่จิตใจซึ่งเป็นผลของการกระทำทางกาย วาจาและใจ ความรู้สึกสุขและทุกข์ที่เกิดขึ้นนี้ถือเป็นเกณฑ์ที่สำคัญในการวัดคุณค่าของการกระทำว่าถูกต้องหรือไม่ ซึ่งเป็นการรู้สึกของผู้กระทำโดยตรงไม่ขึ้นต่อการรับรู้ของคนอื่น การกระทำแบบใดที่ก่อให้เกิดความสุข การกระทำแบบใดก่อให้เกิดความทุกข์ สามารถสัมผัสรับรู้ได้เมื่อการกระทำเสร็จสิ้น ความทุกข์จากการกระทำที่ไม่ดีจึงเทียบได้กับนรกที่รับรู้ได้สภาพชีวิตปัจจุบัน เช่นเดียวกับความสุขจากการกระทำที่ดีซึ่งเทียบได้กับสวรรค์ที่สามารถประจักษ์แจ้งได้เองในสภาพชีวิตปัจจุบันเช่นกัน การไตร่ตรองถึงความสุขและความทุกข์ที่กระทบจิตใจตนเองนี้จะช่วยให้หลีกเลี่ยงพฤติกรรมหรือการกระทำที่จะสร้างความทุกข์ให้แก่ตัวเองและผู้อื่น หากพิจารณาปัญหาชีวิตระดับปัจเจกในปัจจุบันจะพบว่า ปัญหาหลายอย่างเกิดจากการขาดการไตร่ตรองสภาพชีวิตที่มีความรู้สึกสุขและทุกข์ของตนเอง แนวคิดเรื่องปฏิเสธสมุปบาทที่เน้นสภาพชีวิตปัจจุบันจึงมี

เป้าหมายเพื่อนำมาใช้ในการพัฒนาสภาพชีวิตของมนุษย์ในฐานะเป็นภพภูมิมนุษย์ ตามแนวแก้ไขปัญหาระดับปัจเจกนี้ เราสามารถทำความเข้าใจสภาพชีวิตแบบขณะชาติปัจจุบันใน ๒ ลักษณะ คือ ๑) การทำความเข้าใจสภาพชีวิตที่เน้นการพิจารณากระบวนการ ๑๒ ที่กำลังเกิดขึ้นภายในจิตในแต่ละช่วงเวลาที่มิเหตุการณ์ต่างๆ ผ่านเข้ามาสู่การรับรู้ของอายตนะภายในและอายตนะภายนอกเพื่อทำความเข้าใจสภาพจิตของตนเองว่าอยู่ในสภาพชีวิตแบบใด การพิจารณาภพภูมิภายในจิตใจของตนเองผ่านเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแต่ละช่วงในระหว่างการดำเนินชีวิตประจำวันอาจเรียกว่า “สภาพชีวิตหรือภพภูมิแบบสวรรค์ในอก นรกในใจ” ซึ่งมีลักษณะของการทำความเข้าใจภพภูมิให้เป็นเรื่องของชีวิตปัจจุบัน ภพภูมิดังกล่าวนี้นี้เป็นสิ่งที่มนุษย์สามารถทำความเข้าใจได้หรือตรวจสอบได้ภายในขอบเขตแห่งประสบการณ์ทางประสัมผัส ๒) เน้นการพิจารณาความสำคัญของภพภูมิของความเป็นมนุษย์ของตนเองในปัจจุบันในฐานะเป็นภพภูมิที่เราสามารถฝึกฝนพัฒนาให้เกิดประโยชน์ทั้งในระดับปัจเจก การทำความเข้าใจภพภูมิในลักษณะนี้จะเกี่ยวข้องกับการพิจารณาภายในสภาพจิตของตนเองร่วมกับการตระหนักถึงสภาพชีวิตของตนเองในฐานะปัจเจกและสภาพแวดล้อมทางสังคมที่ตนเองอาศัยอยู่ เราสามารถแสดงให้เห็นภพภูมิแบบสวรรค์ในอกนรกในใจนี้โดยเน้นสภาพนรกสวรรค์แบบปัจเจกหมายความว่า ตามคำสอนพระพุทธศาสนา ความสุขในชีวิตเป็นสิ่งที่สามารถทำให้เกิดขึ้นได้ปัจจุบันและความสุขในชีวิตปัจจุบันก็เป็นสิ่งสำคัญที่ทุกคนต้องใส่ใจ แนวคิดเรื่องภพจากการตีความปฏิจจุสมุปบาทแบบชาติปัจจุบันก็มีวัตถุประสงค์เพื่อตอบสนองการทำชีวิตให้ปราศจากทุกข์และมีความสุขในชีวิตนี้ เราอาจเห็นชีวิตตัวอย่างของผู้มีความสุขในชีวิตปัจจุบันอย่างบุคคลในอุดมคติคือพระอรหันต์ ซึ่งจุดนี้อาจทำให้มองได้ว่า ชีวิตปุถุชนซึ่งเป็นชีวิตของผู้มีกิเลสเป็นไปไม่ได้ที่จะมีความสุข แต่คำสอนปฏิจจุสมุปบาทเปิดทางให้เราได้ทราบการเกิดขึ้นของความทุกข์และวิธีการจัดการกับทุกข์ซึ่งปุถุชนสามารถทำความเข้าใจและพัฒนาตนเองให้ก้าวหน้าไปสู่การเป็นอริยชนที่พระพุทธเจ้าเรียกว่า “อริยสาวกผู้ได้สดับ” ได้เช่นเดียวกัน ตามการตีความภพภูมิในแบบสภาพชีวิตปัจจุบัน ถ้ามนุษย์ในระดับปัจเจกไตร่ตรองความจริงนี้แล้วดำเนินชีวิตในทางที่ดีเพื่อความสุขในปัจจุบัน สภาพชีวิตที่ดีของปัจเจกจะส่งผลเป็นความสุขออกสู่ในวงกว้างในระดับสังคมที่มนุษย์อาศัยอยู่ซึ่งเทียบได้กับความสุขบนสวรรค์ แต่หากมนุษย์ในฐานะปัจเจกไม่ใส่ใจต่อการความรู้สึกทุกข์และทุกข์ของตนเองและไม่พัฒนาจิตใจให้ก้าวหน้าทางกาย ทางจิตและในทางปัญญา ความทุกข์ที่เป็นผลของการละเลยความสำคัญของการพัฒนาสภาพชีวิตนี้ก็จะส่งผลกระทบกลายเป็นปัญหาความทุกข์ของสังคมด้วยซึ่งสภาพชีวิตเช่นนี้ก็ไม่ต่างอะไรจากนรก ในสภาพชีวิตระดับปัจเจก ระบบความคิดที่สร้างขึ้นจากอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ก่อให้เกิดความทุกข์ภายในจิตใจที่สามารถนำมาไตร่ตรองหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาได้

๕.๓.๒ แนวทางแก้ไขปัญหาระดับสังคม

๕.๓.๒.๑ แนวทางการพิจารณาปัญหาเชิงโครงสร้างทางสังคม

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า สังคมเป็นที่ยู่ร่วมกันของมนุษย์ระดับปัจเจก เป็นรวมของมนุษย์ทั้งหมด เป็นโครงข่ายขนาดใหญ่ของมนุษย์ และเป็นภาพเชิงในเชิงสภาพแวดล้อมที่ส่งผลกระทบต่อมนุษย์ในระดับปัจเจก แนวคิดในการเสนอแนวทางเพื่อการแก้ปัญหาระดับสังคมจึงเป็นการขยายกรอบการมองที่สภาพชีวิตระดับปัจเจกไปสู่การมองสภาพแวดล้อมทางสังคมเพื่อสืบสาวสาเหตุของปัญหาความทุกข์ในระดับสังคมที่ส่งผลกระทบต่อชีวิตของมนุษย์ในระดับปัจเจก ความสัมพันธ์ระหว่างปัญหาความทุกข์ระดับสังคมกับปัญหาความทุกข์ระดับปัจเจกเราจะเห็นได้ชัดเจนจากระบบวรรณะในสังคมอินเดียสมัยโบราณที่แบ่งมนุษย์ออกเป็น ๔ ชนชั้นตามคำสอนของศาสนาพราหมณ์ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพทย์ และศูทร ผู้คนในสังคมมีสิทธิเกียรตินฐานะทางสังคมและอาชีพหน้าที่การงานแตกต่างกันออกตามวรรณะ วรรณะกษัตริย์ได้รับการยกย่องเป็นชนชั้นสูงอยู่ในฐานะนักปกครอง พราหมณ์ได้รับการยกย่องในฐานะผู้เป็นเจ้าในทางพิธีกรรมที่ได้รับประโยชน์จากชนชั้นล่าง เคียงข้างกับวรรณะกษัตริย์ แพทย์เป็นนักธุรกิจผู้แสวงหาผลกำไรจากการค้าขาย ซึ่งมีความสัมพันธ์เชิงผลประโยชน์ในทางเกียรตินยศและอิทธิพลจากกษัตริย์ ส่วนศูทรเป็นชนชั้นต่ำที่เลี้ยงชีพด้วยการขายแรงงาน เป็นกลุ่มคนที่มีสภาพชีวิตยากลำบาก ไม่ได้รับแม้กระทั่งโอกาสทางการศึกษา^{๒๑} โดยไม่ต้องกล่าวถึงกลุ่มจนจันทาลซึ่งเป็นกลุ่มคนที่ไม่ถูกจัดอยู่ในวรรณะทั้ง ๔ ชีวิตของคนกลุ่มนี้จึงลำบากขาดแคลนโดยไม่ได้รับการเหลียวแลแต่อย่างใด ในสภาพสังคมเช่นนี้ โอกาสในการพัฒนาเพื่อความก้าวหน้าในชีวิตสำหรับชนชั้นต่ำถูกปิดลงแทบจะสิ้นเชิง การเกิดในท่ามกลางสังคมที่มีปัญหาในเชิงโครงสร้างแบบนี้นำไปสู่สภาพชีวิตที่ยากลำบากโดยไม่อาจแก้ไขได้ ซึ่งเราสามารถมองเห็นได้ชัดเจนว่า สภาพชีวิตที่ลำบากของชนชั้นต่ำเหล่านี้ไม่ได้เกิดจากความเกียจคร้าน หรือจากการใช้ชีวิตในความประมาทเป็นต้น หากแต่เพราะโครงสร้างทางสังคมที่มีลักษณะเอื้อประโยชน์ให้แก่ชนชั้นสูงและกดขี่ชนชั้นต่ำ เราจึงมองเห็นสภาพชีวิตที่สุขสบายดุจดั่งสรวงสวรรค์ของคนวรรณะสูงต่างจากสภาพชีวิตของที่ยากลำบากดุจดั่งนรกของชนชั้นต่ำที่เป็นภาพสะท้อนของปัญหาเชิงโครงสร้างทางสังคมที่เต็มไปด้วยการเอาเปรียบได้อย่างชัดเจน

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาปัญหาเชิงโครงสร้างทางสังคมในปัจจุบัน เราจะพบว่า ความเจริญแห่งยุคใหม่ที่มาพร้อมกับความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองที่เกิดขึ้นในทุกพื้นที่ทั่วโลกทำให้เกิดปัญหาเชิงโครงสร้างทางสังคมที่ซับซ้อนมากขึ้นแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ ความสภาพชีวิตของมนุษย์ในสังคมจึงมีความหลากหลายไปตามเงื่อนไขปัจจัยนำไปสู่ปัญหาความ

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒-๓.

ยากจน การกดขี่ การละเมิดสิทธิและเสรีภาพ การใช้ความรุนแรง เป็นต้นเกิดขึ้นทุกพื้นที่ทั่วโลก การพิจารณาปัญหาเชิงโครงสร้างทางสังคมเป็นแนวทางหนึ่งที่จะช่วยทำให้มองปัญหาของสังคมที่ส่งผลกระทบต่อสภาพชีวิตของมนุษย์ในระดับปัจเจกได้ชัดเจนขึ้น

๕.๓.๒.๒ การวางแผนนโยบายเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม

การพัฒนาสังคมดำเนินไปตามกรอบนโยบายของรัฐ เมื่อรัฐวางแผนนโยบายหน่วยงานที่รับผิดชอบหน้าที่ตามแผนงานก็จะขับเคลื่อนการพัฒนาประเทศไปตามกรอบนโยบายนั้น แต่เราจะพบว่า ในหลายยุคสมัย แผนนโยบายการพัฒนาประเทศก็ไม่ได้ก่อให้เกิดการกระจายผลประโยชน์ไปสู่ทุกภาคส่วนอย่างทั่วถึง ปัญหาความจน การกดขี่ และอาชญากรยังคงกลายเป็นปัญหาสังคมไม่รู้จุดสิ้นสุด แนวทางแก้ปัญหาระดับสังคมที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ การพิจารณาที่แผนนโยบาย อย่างไรก็ตาม ปัญหาการวางแผนนโยบายอาจไม่ได้เกิดจากการจากนโยบายนั้นไม่สามารถนำไปใช้ในเชิงปฏิบัติการได้ หากแต่อาจเป็นผลของการปฏิบัติการตามแผนนโยบายนั้น เช่น นโยบายที่ไม่เอื้อต่อการขยายพืชผลการเกษตรของเกษตรกร นโยบายที่ไม่ส่งเสริมสิทธิเสรีของมนุษย์ หรือนโยบายที่เอื้อประโยชน์แก่พ่อค้าและนักลงทุนแต่กดขี่ชนชั้นกรรมาชีพ

จะเห็นว่า แผนนโยบายของรัฐมีผลต่อสภาพชีวิตของมนุษย์ผู้อาศัยอยู่ในสังคมนั้นอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ เมื่อพิจารณาปัญหาหรือทุกข์เชิงสังคมที่เกิดจากการวางแผนนโยบายดังกล่าวนี้ร่วมกับสาเหตุของความทุกข์ตามกระบวนการเชิงเหตุปัจจัยในปัจจุสมุปบาท เห็นว่า แผนนโยบายเพื่อการปฏิบัติการนี้อาจเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มิจฉาปฏิบัติ คือ หลักการปฏิบัติที่ผิดซึ่งก่อให้เกิดผลที่เป็นความทุกข์ แนวทางหรือแก้ปัญหานี้ก็คือ การปฏิบัติในสัมมาปฏิบัติ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์แปดประการ ทั้งในส่วนของการกำหนดแผนนโยบายระดับสังคมและการดำเนินชีวิตระดับปัจเจก ซึ่งการปฏิบัติตามอริยมรรคเป็นการปฏิบัติที่ย้อนหรือสวนทางกับมิจฉาปฏิบัติไปสู่สัมมาปฏิบัติ การดำเนินตามมิจฉาปฏิบัติทั้งแปดอย่างเริ่มต้นด้วยมิจฉาปฏิฐาน (ความเห็นผิด/กรอบโครงสร้าง/นโยบายที่เปิดช่องให้มีการทุจริต) มิจฉาสังกัปปะ (ดำริผิด/ครุ่นคิดที่มุ่งผลประโยชน์/ความเห็นแก่ตัว) มิจฉากัมมันตะ (รูปแบบหรือลักษณะงานไม่ดี/งานดีแต่ขาดความขยันหมั่นเพียร ไม่มีวินัยในการทำงาน/ทุจริตในหน้าที่) มิจฉาวาจา (การเบี่ยงทางวาจาด้วยวจีทุจริต) มิจฉาอาชีวะ (การหาเลี้ยงชีพในทางทุจริต) มิจฉาวายาเม (การใช้ความเพียรในทางที่ผิด) มิจฉาสติ (การไม่รู้สึกลึกซึ้งชอบชั่วดี) มิจฉาสมาธิ (มุ่งมันตั้งใจในทางที่ผิด) ทั้งหมดนี้สามารถแทรกซึมอยู่ในโครงสร้าง กฎหมาย นโยบายและในกระบวนการความคิดของปัจเจกซึ่งก่อให้เกิดผลเป็นทุกข์ทั้งในระยะสั้นและในระยะยาวได้ทั้งในระดับปัจเจกและในระดับสังคม สิ่งที่ต้องตระหนักก็คือ ไม่ว่าการดำเนินชีวิตในทางที่ผิดพลาดจะเริ่มต้นที่จุดใดก็ตามจะส่งผลให้เกิดผลเป็นความทุกข์ขึ้นมาเสมอ เพราะเมื่อแผนนโยบายที่ผิดพลาด การปฏิบัติการตามแผนนโยบายที่ผิดพลาดไปด้วยซึ่งมีผลเป็นความทุกข์ ส่วนการปฏิบัติในสัมมาปฏิบัติโดยเริ่มจาก

ความเห็นที่ถูกต้อง (สัมมาทิฐิ) ไปจนกระทั่งถึงการตั้งใจที่ถูกต้อง (สัมมาสมาธิ) ชีวิตที่ดำเนินตามข้อปฏิบัติที่ถูกต้องทั้งแปดอย่างนี้อาจเป็นการฝึกความรู้สึกตามอำนาจกิเลส แต่เนื่องจากองค์ประกอบของสัมมาปฏิบัติเป็นเหตุปัจจัยที่ถูกต้อง ผลที่เกิดจากการปฏิบัติตามหลักการที่ถูกต้องจึงเป็นความสุข สังคมที่ดำเนินตามสัมมาปฏิบัติเป็นสังคมที่ปราศจากปัญหาความทุกข์ แนวทางแก้ปัญหาหรือความทุกข์ระดับสังคมตามหลักสัมมาปฏิบัตินี้จึงเป็นการแก้ปัญหาหรือทุกข์ที่ถูกต้องตรงจุด แต่การแก้ปัญหาแต่ละอย่างอาจต้องใช้เวลาในการกำหนดรู้หรือทำความเข้าใจปัญหาเพื่อหาช่องทางในการขับเคลื่อนสัมมาปฏิบัติเข้าไปแก้ไข ในสังคมที่ซับซ้อนและมีปัญหาซับซ้อน เราอาจมองไม่เห็นทางออกของปัญหาได้ชัดเจนได้โดยง่าย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะรากเหง้าหรือสาเหตุของปัญหาถูกสั่งสมมานาน การก่อสร้างสังคมในทางสัมมาปฏิบัติก็อาจต้องใช้เวลา และในระหว่างการแก้ปัญหาต้องอาศัยสติปัญญาอย่างมากของผู้คนในสังคม จึงจะสามารถคลี่คลายเงื่อนไขของปัญหาที่สะสมมานานได้ลึกถึงแก่นหรือรากเหง้าของปัญหาที่แท้จริงได้

๕.๓.๒.๓ การเสริมสร้างทัศนคติและค่านิยม

ปัญหาเชิงสังคมที่พบได้ทั่วไปอีกอย่างหนึ่งก็คือ การที่มนุษย์ระดับปัจเจกมีทัศนคติและค่านิยมที่ผิดพลาด ในแนวทางในการแก้ปัญหาเพื่อพัฒนาเพื่อประโยชน์สุขระดับสังคม แนวนโยบาย ทัศนคติ แบบแผน ประเพณี ค่านิยมทางสังคมหรือการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมซึ่งเป็นตัวกำหนดทิศทางของสังคมที่ซับซ้อนสามารถนำไปสู่การเกิดปัญหา หรือความทุกข์ของสังคมได้^{๒๒} ปัญหาหรือความทุกข์ระดับปัจเจกและระดับสังคมจึงวางอยู่บนฐานของทัศนคติ เป็นต้น ที่ผิดพลาด ปัญหาหรือความทุกข์ที่เกิดขึ้นแก่สังคมทั้งหมดนี้สามารถมองได้ว่าเป็นความทุกข์ในความหมายที่ไม่ต่างจากทุกข์ หรืออนรรก ซึ่งจะเห็นได้จากแนวทางการตีความภพภูมิแบบชาติปัจจุบันที่อธิบายนรกและสวรรค์ให้เป็นเรื่องของกรรมสภาพชีวิตที่เป็นความสุขหรือความทุกข์ซึ่งเป็นสภาพที่เกิดขึ้นภายในจิตใจที่เป็นความจริงที่พิสูจน์ได้ด้วยตนเอง จะเห็นว่า ความทุกข์ที่เกิดจากทัศนคติและค่านิยมที่ผิดพลาดในระดับสังคมนั้นเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นในลักษณะของความวุ่นวายปั่นป่วนในของมนุษย์ในระดับปัจเจกได้ ความทุกข์จึงเป็นสิ่งที่ต้องทำความเข้าใจด้วยการศึกษาและการฝึกฝนพัฒนาในทางสติปัญญา แนวทางการแก้ปัญหาตามการอธิบายภพภูมิในพระพุทธศาสนาให้เป็นเรื่องของสภาพความสุขและความทุกข์ของมนุษย์ระดับปัจเจกและระดับสังคมที่มุ่งประโยชน์แก่การมีสภาพชีวิตที่ดีปัจจุบันจึงสามารถนำไปเป็นแนวทางในการกำหนดรู้ปัญหาและหาทางแก้ไขในเชิงปฏิบัติการได้

^{๒๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม, ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๑๒๒.

๕.๓ บทสรุป

จากที่ได้เสนอการปรับใช้แนวคิดเรื่องภพแบบชาติปัจจุบันมาเป็นกรอบในการพิจารณาปัญหาระดับปัจเจกและระดับสังคมและเสนอแนวทางแก้ไข จะเห็นว่า การตีความคำสอนปฏิจจสมุปบาทที่เน้นชาติปัจจุบันทำให้แนวคิดเรื่องภพภูมิสามารถอธิบายได้ด้วยเหตุการณ์ในชีวิตปัจจุบันที่ตรวจสอบข้อเท็จจริงได้ในเชิงประจักษ์ ให้คุณค่าและความหมายของความสุขและความทุกข์ในชีวิตนี้มากกว่าความสุขและความทุกข์ในชีวิตหลังความตาย การทำความเข้าใจนรกสวรรค์ตามการอธิบายแบบนี้ช่วยให้มองเห็นความทุกข์ในนรกและความสุขในสวรรค์ได้ชัดเจนขึ้น เป็นการลดระดับคำสอนในเชิงอภิปรายที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสส่งสู่คำสอนเชิงจริยศาสตร์ที่มุ่งเน้นประโยชน์ที่พึงได้จากชีวิตนี้ในชาติปัจจุบัน และเป็นการนำแนวคิดทางพระพุทธศาสนามาสันนิษฐานให้เกิดการตระหนักในความทุกข์หรือปัญหาทั้งระดับปัจเจกและระดับบุคคลที่ถูกมองข้ามให้ได้รับการพิจารณาแนวทางแก้ไข ความพยายามในการตีความคำสอนในพระพุทธศาสนาเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ต่อชีวิตระดับปัจเจกและสังคมในปัจจุบันไม่ใช่การปฏิเสธคำสอนเรื่องภพเชิงอภิปรายที่ว่าด้วยการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ หากแต่เป็นการชี้ให้เห็นประโยชน์สุขที่พึงมีพึงได้จากชีวิตในโลกนี้ซึ่งพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นเรื่องสำคัญ เมื่อปัญหาของชีวิตระดับปัจเจกและระดับสังคมในโลกนี้ได้รับการแก้ไขกระทั่งสามารถได้รับประโยชน์สุขที่ถูกต้องดีงาม ชีวิตในโลกหน้าก็ไม่ใช่ว่าสิ่งที่จะต้องกังวล การปรับใช้แนวคิดเรื่องภพในการแก้ปัญหาในระดับปัจเจกและระดับสังคมมาสนับสนุนการมีความสุขบนฐานของความถูกต้องดีงามในชีวิตปัจจุบันดังกล่าวนี้นี้จึงไม่ได้ขัดแย้งกับความเชื่อเรื่องสังสารวัฏและการเวียนว่ายตายในพระพุทธศาสนาแต่อย่างใด